

Başlık/ Title: Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler

Yazarlar/ Authors

Cafer MUSTAFALI

ORCID ID

0000-0001-6612-1858

Bu makaleye atf için: Cafer Mustafalı, Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, no.1 (Yaz 2019): 18-33.

To cite this article: Cafer Mustafalı, Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, no.1 (Summer 2019): 18-33.

Makale Türü / Type of Article: Arařtırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 2 Ağustos 2019

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 16 Eylül 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 17 Eylül 2019

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Yazar: Cafer MUSTAFALI *

Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler

Özet: Pasifikten Karpat dağlarına, Kuzey kutbundan Afganistan hudutlarına kadar toprakları içine alan ve dünyanın en geniş sınırlarına sahip olan Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılması, XX. yüzyılın sonlarında dünyanın en mühim hadiselerinden biridir. Türk cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan), bağımsızlıklarına kavuştukları bu tarihe kadar 70 yıl boyunca Sovyet baskısı altında yaşam mücadelesi verdiler. Bu yıllar içerisinde Sovyet rejimi, söz konusu Türk halkları üzerinde çok derin siyasi, kültürel ve sosyal izler bıraktı. Adı geçen Türk Cumhuriyetleri, bağımsız olmalarına rağmen Sovyet döneminden kalma bazı alışkanlıkları eskisi kadar olmasa da hala muhafaza etmektedir. Diğer taraftan Sovyetlerin Türk halklarının din, dil, sosyal yaşam ve kültürlerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra sanat, spor, tarım gibi önemli alanlarda onlar üzerinde olumlu tesirleri de olmuştur. Yeni Türk Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarından hemen sonra özellikle son 70 yılın etkisini taşıyan sosyal yapı, dil ve kültür alanlarında ciddi değişikliklere gittiler. Sovyetler sonrası dönemde Rusya Federasyonu ile Türk cumhuriyetlerinin ilişkileri devam etmekle birlikte, bu ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmada, Türk cumhuriyetlerinde Sovyet rejiminin olumlu-olumsuz etkileri ile söz konusu cumhuriyetlerin bağımsızlık sonrası yaşadıkları değişimler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türk cumhuriyetleri, miras.

Soviet Heritage and Changes in Turk Republics

Abstract: The disintegration of the Soviet Union, which covered the territory from the Pacific to the Carpathian Mountains, from the North Pole to the frontiers of Afghanistan and had the largest borders in the world, became one of the most important events in the world in the late twentieth century. The Turkish Republics struggled to survive under Soviet pressure for 70 years until its independence in 1991. During these years, the Soviets left deep traces on the Turkish people. The Turkish Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan), which gained their independence in 1991, were subjected to political, cultural and social changes during the 70 years of Soviet period. Although the Turkish republics mentioned today are independent, some of their habits from the Soviet era still continue to influence in many areas, although not as much as before. These effects are evident even today. However, even in these republics, these issues have not been emphasized and are not. One of the main reasons for this is that the dignity of the newly independent Turkish peoples during the Soviet period was damaged and they did not want to express them. We clearly see the Soviet influence on the religion, language, social life and culture of the Turkish peoples living under Russian rule for many years. Besides the negative effects of the Soviet period on the Turkish people, it had positive effects in important fields such as art, sports, and agriculture. Immediately after their independence, these new Turkish Republics underwent serious changes, particularly in the spheres of social structure, language and culture, which had the effect of the last 70 years. Although the relations between the new Russian Federation and the Turkish republics continued in the post-Soviet period, this relationship took on a new dimension. In this study, the positive and negative effects of the Soviets in the Turkish Republics and the changes made after independence were discussed.

Keywords: Soviet Union, Turkish republics, heritage.

* Doktora Öğrencisi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı. E-mail: caferargunhan@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-6612-1858.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri 1917'de Çarlık Rusya üzerinde kendisini gösterdi. Rusya'da hayat şartlarının daha da ağırlaşması, Rus toplumunu çarlık rejimine karşı harekâta geçirdi. Petersburg'da başlayan grevler ve ülkenin genelindeki gösteriler, askerlerin de onlara katılmasıyla bir devrime dönüştü. Bu gelişmeler karşısında Çar II. Nikola 2 Mart 1917 tarihinde tahttan çekilmek zorunda kaldı. Rusya'da monarşinin ortadan kalkmasının ardından Menşevikler ile Bolşevikler arasında iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadeleden 25 Ekim 1917'de Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşevikler galip çıktı.¹ Yeni rejim ile çarlık rejimi taraftarları arasında yaşanan uzun soluklu iç savaşın ardından 30 Aralık 1922 tarihinde kurucu ülke Rusya'nın önderliğinde Belarus, Ukrayna, Baltık ülkeleri, Türkistan ve Kafkas cumhuriyetlerini içine alan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kuruldu.

Rusya'da 1917 tarihinde gerçekleşen Ekim Devrimi'yle iktidara gelen Komünist Parti, önceliği kendisine Çarlık Rusya'dan miras kalan milliyetler sorununa verdi.² Devrimden önce ve devrimin ilk yıllarında bu konuda iyimser mesajlar veren Komünist Parti ve yöneticilerinin daha sonraki uygulamaları bu iyimser havanın yok olmasına sebep oldu.³ Öyle ki Sovyet Rus iktidarı bir müddet sonra sadece Türk halklarını değil, Sovyetler Birliği bünyesindeki bütün halkların ırk, dil ve din bağlarını zayıflatıp tek tip insan yaratmayı hedef haline getirdi. İç ve dış kamuoyunda da rejimin propagandasını bu şekilde yapmaya başladı. Bu propaganda kapsamında Sovyet yönetimi içerisinde yaşayan halkların eşit şartlarda Sovyet vatandaşı olarak sisteme hizmet etmeleri gerektiği savunuldu.⁴ Sovyet yönetimi, Vladimir Lenin'in düşündüğü komünizm sistemini gerçekleştirmek için bunu hedefledi. Ancak asırlara dayanan geleneksel değerlere, tarihi geçmişe ve karma coğrafyaya sahip toplumların öngörülen kimliğe yumuşak güçle kavuşturulması kolay değildi.

Ocak 1924'te Lenin'in ölümünün ardından, iktidara Komünist Parti Başkanı Josef Stalin geçti.⁵ Josef Stalin, Lenin'in aksine bütün farklılıklardan arındırılmış tek tip Sovyet vatandaşı yaratmak için gerekli görülen değişimi

¹ Alexander Rabinowitch, *Bolşevikler İktidara Geliyor*, Çev. Levent Konyar, İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2008, 320-322, 333-334.

² Halit Kakinç, *Sultan Galiyev ve Milli Komünizim*, İstanbul: Bulut Yayınları, 2003, 256-257.

³ Helen Carrere d'Encausse, *Parçalanmış İmparatorluk*, Çev. Nezh Uzel, İstanbul: Sisav Yayınları, 1984, 29-33.

⁴ Rene Cagnat ve Michel Jan, *İmparatorluklar Beşiği*, Çev. Erden Akbulut ve Ahmet Şensılay, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992, 143-147.

⁵ Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik : Bir Din*, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, 34.

zor ve şiddet kullanarak hayata geçirmeye çalıştı. Stalin döneminde uygulanan baskıcı politikalar, Türk halkları üzerinde günümüze kadar etkileri devam eden ve silinmesi kolay olmayan derin izler bıraktı.

1920'li yıllarda Stalin ve parti içerisindeki pek çok kişi, Sovyetler Birliği içerisinde Rus olmayan grupların “millet oluşturma” veya “yerlileştirme” politikaları kapsamında partide yer almasını destekledi. Ancak bu destek 1932'lerde hızlı bir düşüş gösterdi. 1933'ten itibaren Stalin, Çarlık Rusya'sı döneminde gayri Rus nüfusa yönelik uygulanan *Ruslaştırma* politikasına geri döndü.⁶ Stalin'e göre bütün kültürel kimliklerin içerisinde eridiği yeni bir “Sovyet Kimliği” ya da “Sovyet İnsanı” yaratmak için Rusça hâkim dil kılınmalıydı. Böylece SSCB içinde yer alan çeşitli dil ya da lehçeyle konuşan millet ya da topluluklar arasında iletişim dili Rusça olarak belirlendi. Bunun hayata geçirilmesi için ilk aşamada Türklerin kullandığı lehçe ve şiveler ayrı birer dil gibi geliştirilerek Türk dilinin birliği bozuldu.⁷ Sovyet ideologları ikinci aşamada farklı bir dil gibi gösterdikleri, aslında birer lehçe ve şiveden ibaret olan yeni dilin ilim ve kültür sahasındaki gelişmeleri ifadede yetersiz kaldığını ileri sürdüler. Üçüncü aşamada ise bilim ve kültür dili olmayan ancak avam kesiminin günlük hayatta kendi arasında konuşabileceği basit bir dil yerine Rusçanın kullanılmasının fazileti anlatılar. Ayrıca her fırsatta yerel diller tahkir edildi ve Rusça öğrenilmesinin faydaları üzerinde duruldu. Böylece Rusça; eğitimden hukuka, iş hayatından günlük hayata kadar her alanda konuşulan entelektüel bir dil haline getirildi.⁸

Sovyet coğrafyasında yaşayan gayri Rus ulusların “Sovyet halkı oluşturma” adı altında Ruslaştırılmaya çalışıldığı bu dönemde söz konusu politikanın psikolojik alt yapısını oluşturmak için Ruslaşmak ve Rusça konuşmak “medeni olmak, entelektüel olmak ya da şehirleşmiş olmak” gibi kavramlarla özdeş tutulmuştur. Bu nedenle medeni olmak ya da yüksek statüde kabul görmek isteyen insanlar kolayca bu oyuna gelmişlerdir. Bu oyunun farkında olup tepki gösteren aydınlar ise ya sürgüne ya da ölüme gönderilerek susturulmuştur.⁹ Sovyetler Birliği döneminde Rusların uyguladığı söz konusu politikalar Türk halkları nezdinde bugüne dek silinmeyen derin izler bırakmıştır. Bu makalede Sovyetler Birliği döneminde

⁶ Helene Carrere d'Encausse ve Stuart R. Schram, *Marksizim ve Milliyetçilik*, Çev. Ersoy Doğanıyurt, İstanbul: Yol Yayınları, 1976, 80; Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, 47-52.

⁷ Rene Cagnat ve Michel Jan, *İmparatorluklar Beşiği*, 153-156.

⁸ Merve Suna Özel, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2014), 111.

⁹ Merve Suna Özel, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, 112-113.

Türk halklarına yönelik uygulanan kültürel politikalar, bu halklar üzerinde bıraktığı etkilerle birlikte analiz edilerek verilmeye çalışılmaktadır.

Sovyetlerin Böl ve Yönet Politikası

Sovyetler Birliği, rejimini yerleştirdikten ve Rus olmayan diğer uluslar üzerindeki hâkimiyetini sağladıktan sonra Ruslar dışındaki diğer halkların ulus duygularını yok etmek için kültürel politikalar geliştirirken sürgünler ve tehcirler¹⁰ ile Türk memleketlerinde demografik yapıyı da değiştirdi. Bu bağlamda Stalin, hiçbir gerekçe göstermeden binlerce Türkü yurtlarından zorla aldırıp insanlık dışı yollarla değişik memleketlere dağıttı.¹¹

Sovyet rejiminin Türk halklarına uyguladığı sürgün ve göç politikasının asıl maksadı ekonomik olmaktan ziyade siyasiydi. Zira izlenen bu politikayla Rus olmayan milletleri bir potada kaynaştırarak onların milliyet duyguları yok edilmek istenmişti. Öyle ki bu şekilde oluşturulan yapay kozmopolit bölgelerde farklı dil ve kültürlerle karşılaşan insanların kullanabilecekleri ortak iletişim ve eğitim dili doğal olarak Rusçaydı.¹² Bu şekilde anayurtlarından sürülen, ana dilindeki okulunu ve milli sosyal ortamını kaybeden insanlar ister istemez yabancı bir kültürün etkisiyle milliyetini kaybedip Ruslaşmaktaydı. Bu politikanın bir sonucu olarak bugün bile Türk cumhuriyetlerinde kendi dilini bilmeyen ve kendini Rus milliyetiyle özdeşleştiren binlerce Türk'e rastlanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin birçok alanda Çarlık Rusya'sının izlediği "böl, parçala, yönet" politikasını sürdürdüğü gözükmektedir. Bu politika Sovyetlerin özellikle Türk halklarına karşı temel siyaseti olmuştur. Bu siyaset çerçevesinde Türk halkları arasındaki kısmi dil ve kültür farklılıkları derinleştirildi ve bunların birbirlerine tamamen yabancılaştırılması istendi. Milletler arasında her zaman ayırım yapılarak, Ruslar diğer milletlerden üstün tutuldu ve söz sahibi haline getirildi. Özellikle siyasi ve askeri olmak üzere bütün önemli yönetim kademeleri Ruslara verildi. Türk boyları (Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Tatar ve Azeri) arasındaki anlaşmazlıklar derinleştirilerek düşmanlığa dönüştürülmeye çalışıldı ve Türk halkları

¹⁰ Sovyet Hükümeti, yüz binlerce Türkü yurtlarından alıp Sovyetlerin diğer bölgelerine, yine aynı şekilde yüz binlerce Rus ve gayri Türk halkları Türkistan'a (ya da diğer memleketlere) ekonomik refah ve endüstri kalkınmasını sağlamak bahanesiyle uzman işçiler sıfatıyla göndermiştir.

¹¹ Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007, 193-213; Adem Sağır, "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Göçün Sosyo-Politik: Sovyet Rusya Örneği", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 1 (2012), 369-371.

¹² Rene Cagnat, Michel Jan, *İmparatorluklar Beşiği*, 156-161.

arasında gerginlikler yaşanmasına sebep olundu. Diğer taraftan 1920 tarihinden itibaren her Türk boyuna ayrı ayrı cumhuriyet kuruldu.¹³

Sovyetlerin Dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı

Sovyetler Birliği 1980 yılından itibaren ekonomik ve siyasi sıkıntılar yaşamaya başladı. 1985 yılında iktidara gelen son SSCB lideri Mihail Gorbaçov, Sovyetleri yeniden canlandırmak için 1986'da Perestroyka ve Glasnost politikalarını uygulamaya koydu. Gorbaçov'un bu politikaları, beklenmedik sonuçlar doğurdu ve toplum üzerindeki rejim baskısının yumuşamasıyla halklar nezdinde milliyetçilik duyguları uyanmaya başladı. Bu suretle 1986 yılından itibaren Türk cumhuriyetlerinde bağımsızlık yanlısı siyasi ve milli hadiseler cereyan etti. Bütün bu gelişmelerin ardından, SSCB çözülme sürecine girdi. Başta Baltık devletleri olmak üzere Rus olmayan milletler, bağımsızlıklarını kazanma çabasına giriştiler. Bu halk hareketleri Sovyetler Birliği çatısı altındaki Türk cumhuriyetlerine de sirayet etti. Nihayetinde 1991'de Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan bağımsızlıklarını ilan etti. Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla arka arkaya bağımsızlıklarını ilan eden beş Türk cumhuriyeti dünya devletleri arasında kendi yerlerini aldılar.¹⁴ Böylece dünyada bağımsız Türk cumhuriyeti sayısı, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile birlikte ikiden yediye çıktı.

Bağımsızlıklarından hemen sonra yeni Türk Cumhuriyetlerinde özellikle son 70 yılın etkisini taşıyan sosyal yapı, dil ve kültür alanlarında ciddi değişikliklere gidildi. Bu şekilde Sovyet politikalarının Türk halkları üzerinde bıraktığı izler silinmeye çalışıldı. İlk dönemdeki değişiklikler; yeni bayrağın tespiti, yeni marşın kabulü, yeni paranın basılması, yeni ordunun kurulması gibi bağımsızlığı ifade eden hususlar üzerinde oldu.¹⁵

Rusların Dil ve Alfabe Politikası

Ruslar, hâkimiyeti altına aldıkları milletleri kendilerine tabii etmek ve onları birer imparatorluk tebaası haline getirmek için onların dillerine, tarihlerine, dinlerine ve kültürlerine yönelik asimilasyon politikaları

¹³ Khalida Devrisheva, "Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", *SUTAD* 39 (2016), 188-189; Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2009, 424-426.

¹⁴ Atilla Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, İstanbul: Sabri Artam Vakfı Yayınları, 1993, 11-12.

¹⁵ Geybulla Geybullayev, Erol Kurubaş, "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar Sorunlar Ve Öneriler", *Süleyman Demrel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 1* (2002), 21-23.

geliştirmiştir. Çarlık Rusya'sı döneminde uygulamaya konulan bu politika, Sovyetler rejimi tarafından daha da geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır.

Rusya açısından işgal ettiği Türk coğrafyasındaki halkların ırk, dil ve dil birliği oldukça rahatsız ediciydi. Bu birliğin bozulması için özellikle Çarlık Rusya döneminde çeşitli politikalar geliştirildi, önlemler alındı. Bunlardan ilki bugünkü dört Türk cumhuriyetinin de içinde yer aldığı tarihi Türkistan coğrafyasının adının bütün literatürlerde Orta Asya olarak değiştirilmesi oldu. Bununla birlikte hâkimiyet altına alınan Türk halklarına kabile ve yerel adlar verildi. Ahıska Türkleri hariç, hiçbir Türk topluluğuna Türk denilmedi, hatta Türk kelimesi yasaklandı. Bu halklara “siz Türk değilsiniz, sadece Türk dillisiniz. Asıl Türkler Türkiye’dedir ve sizinle hiçbir alakası yoktur” denildi. Bu suretle tarihi bir gerçek silinmeye çalışıldı. Sovyet halkları üzerinde uygulanan milletler politikası neticesinde başta Türkler olmak üzere Slav olmayan bütün milletler birbirine düşman edildi.¹⁶

Stalin’in hâkimiyeti döneminde yoğun olarak Kafkasya ve Türkistan’da yaşayan Türk halklarına Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Azerbaycanlı gibi boy ve coğrafya isimleri verildi. Bu ise Türk halkları arasındaki ortak tarihin, ortak medeniyetin ve kültürel bağların zayıflamasına sebep oldu. Bağımsızlıktan sonra Türk halkları Türk olduklarını inkâr etmeseler de Azerbaycan hariç diğer Türk cumhuriyetlerinde kendini Türk olarak gören bireylere çok rastlanmamaktadır. Türkistanlı Türkler kendilerini “ben Kırgız’ım”, “ben Özbek’im”, “ben Türkmen’im” diye ifade ederler.

Sovyetler Birliği döneminde yüzyıllardır Türk halkları arasında kullanılan ve kültürel olarak birliği sağlayan ortak dil ve alfabe farklılaştırılarak Türk toplulukları arasındaki bağ koparılmaya çalışıldı. Bu bağlamda ilk başta Türk halklarının yazı dili için daha önce kullandıkları Arap alfabesinden vazgeçilerek Latin alfabesi kabul edildi. Ancak Türkiye’nin de Latin alfabesine geçmesi Rusları tedirgin etti ve Sovyet yönetimi tarafından bu halklarda Kiril alfabesi uygulamaya konuldu. 1991 tarihinde Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, başta Azerbaycan olmakla birçoğu tekrar Latin alfabesine döndüler ve böylelikle kısa zamanda Türk halkları üç alfabe değiştirmek mecburiyetinde kaldılar. Bununla birlikte Azerbaycan’da ve Özbekistan’da Farsçanın ağırlıkta olduğu şiveler edebi dil yapıldı. Diğerlerinde ise kabile ağızları edebi dil olarak resmileştirildi.¹⁷

¹⁶ Elvira Latifova, “Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan’da Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair”, *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi* 5 (2015), 1-3; Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ek Cilt- “Çağdaş Türkiler”), İstanbul: Zaman-Çağ Yayınevi, 1993, 17-18.

¹⁷ Elizabeth Barcon, *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, (tarih yok), 201-213.

Bağımsızlıktan Sonra Cumhuriyetlerin Dil ve Alfabe Politikası

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetlerinde, bu yeni egemen siyasi teşekküllere isimlerini veren halkların dilleri, resmi dil olarak kabul edildi. Böylece bağımsızlığın ilanından sonra Azerbaycan'da Azerbaycan dili, Özbekistan'da Özbekçe, Türkmenistan'da Türkmençe tek başına resmi dil ilan edildi. Kazakistan ve Kırgızistan'da ise kendi dilleri dışında Rusça da resmi dil olarak kabul edildi. Türk yazı dilinin yeni cumhuriyetlerde bugün her alanda kullanımını yaygınlaştırma politikaları devam etmektedir. Bu ülkelerde Rusça yer adlarının Türkçeleriyle değiştirilmesi, devlet televizyonlarının yerel Türk dilleriyle yayın yapması, ana dilde eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması ve hatta devlet başkanlığı seçiminde resmi dili bilmenin şart koşulması, bu politika doğrultusundaki önemli uygulamalardandır. Ayrıca son yıllarda Kazakistan'da Rusçanın resmi dil olarak istifadesini kısıtlayan ciddi kararlar alınmıştır.¹⁸

Bağımsız Türk cumhuriyetlerinden sadece Kazakistan ve Kırgızistan Latin alfabesine geçmemiş olup Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedir. Bu cumhuriyetlerde Rus nüfusunun çokluğu ve Rusçanın ikinci resmi dil olması, söz konusu ülkelerin Latin alfabesine geçmesini zorlaştırmaktadır. 2006'dan itibaren Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kazakistan'da alfabe değişikliğinin yeniden ele alınacağını ve Latin alfabesine geçişin düşünüldüğünü söylemiştir. Nitekim 2017 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanlığı resmi internet sayfasında yayımlanan kararnamede alfabe değişimi için komisyon kurulacağı belirtilerek, Latin alfabesine geçişin 2025 yılına kadar kademeli olarak sağlanacağı kaydedilmiştir. Bu hadise Türk dünyası açısından çok önemlidir.¹⁹ Öyle ki Kazakistan'ın Latin alfabesine geçmesinin Kırgızistan'ı da teşvik edeceği beklenmektedir.

Sovyetlerin Olumsuz ve Olumlu Etkileri: Devam Eden Miras

Sovyet rejimi, gayri Rus halkların kültür, tarih ve sosyal yaşamları üzerinde kendi çıkarları doğrultusunda değişiklikler meydana getirmeye

¹⁸ Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, SOTA Yayınları, 2002, 55-62; Büşra Ersanlı Behar, *Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1994, 143-220.

¹⁹ "Kazakistan Latin Alfabesine Geçiyor", son güncelleme 25.07.2019, <https://tr.sputniknews.com/asya/201710271030775280-kazakistan-latin-alfabesi/>; "Kazakistanda Yeniden Alfabe Değişikliği", son güncelleme 25.07.2019, <http://tr.euronews.com/2018/02/20/kazakistan-tekrar-latin-alfabesine-geciyor>.

çalıştı. Türklerin Müslümanlığı kabulünden sonra büyük yerleşim yerleri aynı zamanda İslam merkezlerine çevrilmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Müslüman Türkler, göçebe ve konargöçer Türklere nispeten İslamiyet'in de etkisiyle daha çok Ortadoğu halklarının sosyal yaşam tarzına uygun olarak kadınları arka plana itmiştir. Kadınların sosyal hayatta aktif olmamaları ise Sovyet rejiminin işine gelmiyordu. Çünkü böyle olunca kadınlar evde çocuklarını kendi kültürlerine uygun bir şekilde terbiye edecek ve genç neslin Sovyet kültürüne entegrasyonunu engelleyecekti. Sovyetler bu durumu ortadan kaldırmak ve buna ek olarak kadınların iş gücünden faydalanmak için onların sosyal hayatta etkin bir şekilde yer almalarını hedefledi. Bu doğrultuda kız çocukları modern okullara yönlendirildi, bunun için hatta çok ciddi çabalar sarf edildi. Üniversitelerde kız öğrencilerin sayısında ciddi artışlar oldu. Sovyetlerin bu çabası sonucunda Türk cumhuriyetlerinde kadınlar, aktif olarak sosyal hayatın her sahasında yer aldılar. Sovyetler bunu kendi sistemleri açısından yapsalar da, sonuçta kadınların her sahada aktif olarak görev almaları faydalı bir iş oldu.²⁰ Bağımsızlıktan sonra Türk cumhuriyetlerinde yaşanan boşluktan dolayı kırsal kesimde, özellikle de Özbekistan ve Türkmenistan'da kızların erken yaşlarda evlendirilmesi ve okula gönderilmemesi gibi hadiseler artış gösterdi. Ancak bu tarz hadiselerin artık azaldığına da vurgu yapalım. Bugün Türk cumhuriyetlerinde kadınlar, Ortadoğu halklarının aksine toplum içinde çok önemli yere sahiplerdir ve sosyal hayatın her alanında faal olarak yer almaktadır.

Sovyet döneminde kırsal kesimlerden iş için şehirlere yoğun göçler yaşandı. Büyük şehirlerde esasen Rus kültürü hâkim olduğu için, buralara göç eden insanlar belli bir süreden sonra Rus kültürünü benimsemeye başladılar. Köylerde ve kasabalarda yaşayan insanlar resmiyette her ne kadar Sovyet insanı olarak kabul edilseler de onlar örf ve adetlerine bağlı insanlardı. Ancak büyük şehirlere geldikten sonra sosyal yapı onların geçmişleriyle aralarındaki bağları kopardı ve Sovyet insanı modeline dönüşmelerine neden oldu.²¹

Müslüman Türk halkları Hristiyan ve Avrupa kültüründe olan yılbaşı, yıldönümü, doğum günleri gibi kutlamaları medeniyetlerinin bir parçasıymış gibi benimsediler. Sovyet sisteminde halklara kültürlerini ancak sosyalist bir içerik taşımak şartıyla koruma ve geliştirme imkânı tanındı. Aksi halde Türklerin kendilerine ait milli ve dini bayramların kutlanması yasaklandı,

²⁰ Tuba Askar Hasdemir, "Sovyetler Birliğinde Kadının Durumu", *Amme İdaresi* 3 (1991), 81-97; Elizabeth Bacon, *Esir Orta Asya*, 181-187.

²¹ A. Bennigsen, Lemercier Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981, 224-234.

yerine ise uydurma yeni Sovyet bayramları getirildi. Türkler bayramlarda ve özel günlerde Ruslar gibi aşırı alkol tüketmeye başladılar.²² Günümüzde de Türk coğrafyasında alkol tüketiminin oranı oldukça yüksektir. Ancak Türk halkları hiçbir zaman olarak kendi din ve kültürlerini silip atmadılar. Bütün yasak ve aşırı uygulamalara rağmen şifahi de olsa kendi dinlerini, kültürlerini, milli bayram ve adetlerini muhafaza etmeyi başardılar. Bağımsızlıktan sonra dini ve kültürel geçmişlerine dair ne var ise devlet eliyle yeniden canlandırıldı. Ancak Sovyet döneminde benimsedikleri Sovyet kültürü de unutulmadı. Bugün halen bilinçli bir şekilde olmasa da alışkanlık olarak Sovyetlerden kalma bayram ve özel gün kutlamaları devam etmektedir.

Lenin, yeni sistemin en büyük rakibi olarak dini görmüştür. Bu sebeple din adamlarının bazı zaafı, onları gülünç duruma düşürecek şekilde ve abartılı olarak sinema, tiyatro gibi kültür faaliyetlerinde ve basın-yayında dile getirildi. Sovyetler, Türk halkları arasında din karşıtı tutumlarına rağmen dini tamamen ortadan kaldıramadılar ve hayatlarından tamamen çıkaramadılar. Müslümanlar İslam'ın temel uygulamalarından ve dini bilgilerinden uzak kalmalarına rağmen şifahi din bilgilerini korumayı başardılar. Mezar ziyaretleri, türbelere saygı ve türbe ziyaretleri, yaşlılardan dini bilgiler dinleme, cenaze törenleri gibi yarı dini yarı kültürel bir inam devam ederek esasen de kırsal bölgelerde kuvvetli bir şekilde inkişaf etti.²³ Sovyetlerin din karşıtı uygulamaları genel anlamda Türk halklarını dinsizleştiremedi. Ancak Sovyet döneminde dini değerlerin baltalanması günümüzde birçok sıkıntılara yol açmaktadır. Dini bilgi ve öğretimin olmaması, toplumlarda manevi olarak derin boşluklara yol açtı. Bu ise Afganistan, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerden aşırı dini cemaatlerin bu coğrafyada radikal dini propaganda yapmalarına olanak tanımaktadır. Dini bilgilere aç olan bu toplumlar, kolay bir şekilde radikal gruplar tarafından kandırılabilenekte, bu ise genç Türk cumhuriyetlerini zor duruma düşürmektedir.

Sovyetler Birliği, kendi ideolojisi doğrultusunda bir tarih yazıcılığı ortaya koymuştur. Dolayısıyla bağımsızlık sonrası Türk cumhuriyetlerinin varlıklarını ve sürekliliklerini devam ettirebilmeleri için milli temellere dayanan bir tarih yazımı ortaya koyması gerekiyordu. Ancak yeni tarih yazımı Sovyet döneminde yazılan tarih üslubundan farklı olmadı. Birçok Türk cumhuriyeti, diğer Türk halklarıyla ırki bağlarını göz ardı ederek öznel tarih yazmayı terci etti. Tarihin derinliklerinden gelen ırk ve kültürel

²² A. Bennigsen, *Step'de Ezan Sesleri*, 234-236.

²³ Seyfettin Erşahin, *Türkistanda İslam Müslümanlar Sovyet Dönemi*, Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, 161-168; Ali Yaman, *Türk Dünyasında İslam*, Ankara: Elips Kitap, 2012, 117.

akrabalığı çokta dikkate almadılar. Örneğin bütün Türkistan'ın ortak değeri olan Timur, Sovyetlerin tarih yazımına uygun şekilde sadece Özbeklerin tarihi şahsiyeti olarak işlendi. Azerbaycan'da ise Babek²⁴ gibi Türk tarihiyle alakası olmaya sahte kahramanlar Sovyetler döneminde olduğu gibi yeniden tarih yazımında yerini aldı. Bunun en büyük sebeplerinden biri de bağımsızlıktan sonra Türk cumhuriyetlerinin tarihini yazan tarihçilerin çoğunun Sovyet döneminde Sovyet ideolojisiyle yetişen tarihçiler olmasıydı.²⁵ Tabi bunda siyasi iktidarların da büyük rolü oldu Ancak günümüzde Türk devletlerinde müspet manada yeni bir tarih yazıcılığının başladığını görüyoruz.²⁶ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı gibi kurumların ortak tarih, ortak dil ve orta edebiyat konusunda Türk dünyası için ileriye yönelik güzel çalışmalar yapmaktadırlar.

Sovyet fikrinin yerleşmesinde şüphesiz sinemanın önemli bir yeri vardı. Filme her şeyin ötesinde propaganda rolü nedeniyle değer verildi. Bu sebeple özellikle kırsal kesimler başta olmak üzere Türk cumhuriyetlerinin her bir yanında kilise ve köy salonları sinemalara dönüştürülerek, bu suretle toplumsal ve zihinsel değişimin uzak taşra bölgelerine kadar sirayet etmesine gayret edildi. İnsanlara sistemi öğretmek ve bunun dışındaki görüşlerden uzak tutmak için en ücra, patika yollardan başka yolu bulunmayan köylerde bile ayda bir filmler gösterildi. Bu filmlerde duygusal temalar işlendi ve sözde kahraman işçiler nazara verildi. Bu amaçla film yapımcıları ve yazarlar, rejim için çok büyük önem arz etmekteydi.²⁷ Diğer taraftan rejim propagandası yapan filmler haricinde Türk halklarının edebiyatından ve tarihinden Sovyet ideolojisi aleyhinde olmayan güzel filmler de çekildi. Cumhuriyetlerin her tarafında tiyatro ve sinema salonları, konser alanları opera ve bale tiyatroları, drama tiyatroları, müzikal komedi tiyatroları, oyuncak tiyatroları ve b. kültür ve sanat merkezleri açıldı. Bu alanlarda kurulan okullarda çok sayıda sanatçı ve oyuncu yetiştirildi.²⁸ Sovyet yönetimi, bu kültürel faaliyetleri kendi ideolojisi açısından gerçekleştirdiyse de Türk halkları için de çok büyük faydaları oldu. Azerbaycan ve Orta Asya Türk devletleri, Sovyetlerden sonra da bu sanat alanlarında dünya çapında önemli başarılarla imza attılar.

²⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007, 261-270.

²⁵ Abdolvahap Kara, *Sovyet Tarih Yazımı Ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, İstanbul: TDBB, 2016, 176-178.

²⁶ Ersanlı, *Bağımsızlığın İlk Yılları*, 174-179.

²⁷ Rövsen Aliyev, "Sovyet Dönemi Ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Sineması: İdeolojik Bir Bakış" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 15-28.

²⁸ Ersanlı, *Bağımsızlığın İlk Yılları*, 199-219.

Sovyet yönetimi, bütün cumhuriyetlerde folklor ve edebiyat çalışmalarına büyük önem verdi. Bunun sebebi, Sovyetler Birliği'nde bilimin bütün dalları gibi folklorun ve edebiyatın da sosyalizmin ve komünizmin gerçekleşmesinde çok etkili bir araç olarak kabul edilmiş olmasıdır. Sovyetler Birliği'nde folklor ve edebiyat alanında yapılan çalışmalar her yönüyle Sovyetleştirme amacıyla kullanıldı. Köylerde yaşayan halk şairleri, devrimi ve devrim liderlerini öven şiirler, destanlar, edebi ürünler kaleme alma konusunda teşvik ve taltif edildi. Bu şiirleri ve destanları yazan halk şairleri ile birlikte aynı şekilde Sovyet rejimini öven roman ve piyes yazarları parayla ve madalyayla ödüllendirildi. Stalin diktatörlüğünün zirvede olduğu 1930'lu yıllarda bir taraftan Sovyet kültürünün temelini oluşturulması yönünde çalışan sanatçılar ve edebiyatçılar ödüllendirilirken bir taraftan da rejime muhalif olanlar ya sürgünle ya da idamla cezalandırıldı. Sansür ve baskının çok olduğu bu yıllarda her istenilene yazmak mümkün değildi.

Türk devletleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Sovyetlerden kalan yerleşim yerlerinin, sokakların ve kurumların adlarını değiştirdi. Azerbaycan, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağını ve marşını kabul etti. Türkistan'daki cumhuriyetler ise Sovyetlerden kalma bayrak ve marşlar yerine kendi bayrak ve marşlarını meydana getirdiler. Her biri egemenlik, bağımsızlık, ordularının kuruluşu gibi milli bayramlarını yarattılar. Milli bayramların yanında dini bayramlar da önem kazandı. Sovyetlerden kalma terimleri resmîyette literatürlerinden çıkartıp yerine kendi dillerindeki terimleri koydular. Ancak bunların hepsi resmîyette ve sözde oldu.²⁹ Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarından sonra yüzeysel pek çok reform ve değişiklikler yapsalar da temelde hiçbir şey değişmedi. Bu gelişmeler çokta şaşırılacak bir durum değildi. Çünkü tarih ve sosyal konjektör bu toplumlara bu duruma getirdi. Sovyetlerin politikaları Türk halkları üzerinde kolay silinmeyecek izler bıraktı.

Günümüzde Sovyet hükümetinin çöküşünden 26 yıl geçmesine rağmen, halen Türk cumhuriyetlerinde Sovyet izlerini bulmak mümkündür. Bu izleri, çeşitli binalarda, sokak isimlerinde, heykellerde, mimari ve dekoratif sanat örneklerinde ve mezarlıklarda göre biliriz. Şehir ve kasabaların hatta köylerin bile mimari yapısında Sovyet izleri açık şekilde görülmektedir.³⁰ Estetik güzelliği olmasa da geniş parklar ve caddeler ve düzgün şehir planlamaları her yerde Sovyetleri anımsatmaktadır. Ancak bugün özellikle de Azerbaycan,

²⁹ Erdal Şahin, "Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabesi", *Yeni Türkiye Dergisi* 53 (2013), 449-457.

³⁰ İsmail Özsoy, "Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Değerler", *Bilig* 39 (2006), 185-186.

Kazakistan ve Türkmenistan'da düzensiz ve plansız kentleşme yaşanmaktadır.

Sovyet Birliği sonrası Moskova'daki yeni siyasi sistemin kurucuları, bağımsız olan Türk cumhuriyetlerini de kendilerine benzer siyasi ve iktisadi sistem değişimine yönlendirdi. Komünist partilerin yönetici kadroları, çok partili hayata ve liberal iktisadi sisteme geçti. Sovyetler sonrası dönemde de yeni Rusya Federasyonu ile Türk cumhuriyetlerinin ilişkileri devam etti. Rusya'nın yanı sıra, tarihi ve akrabalık bağları nedeniyle bir aktör olarak Türkiye'de de bu coğrafyada devreye girdi³¹

Türk cumhuriyetleri, demokratikleşmeden önce ulus-kimlik bilinci yaratma ve devlet inşasına öncelik vermişlerdir. Bunda elbette Sovyet devlet geleneğinin bir anda terk edilememesi ve Sovyet döneminde iktidarda olan siyasi elitlerin bağımsızlık sonrasında da yönetimde kalmalarının önemli rolü vardır. Bağımsızlık sonrasında, yöneticiler iktidarı kaybetmemek için rejimi başkanlık sistemine dönüştürme ve temsilin önemli bir aracı olan parlamentoların rollerini azaltma yönünde bir tavır sergilediler. Çok partili bir sistem olmadığı gibi, seçim dönemlerinde hala tam bir demokratik sistem görülememektedir. Günümüzde Türk cumhuriyetlerinin başında bulunan siyasi elitler, bağımsızlık sonrasında söylemlerini değiştirmiş olsalar da, siyasi tutumları Sovyet döneminden kalma baskıcı ideolojinin devam ettiğini göstermektedir. Günümüzde yeni yeni, tek başlarına ayakta durmaya başlayan cumhuriyetler sahip oldukları yeraltı ve yerüstü zenginliklerin idaresinde yetersiz kalmaktadırlar. Bütün bu değerlendirmelerden sonra genç Türk cumhuriyetlerinin siyasi sistemini ve kültürel tahlilini yaparken üç temel faktörü göz önünde bulundurmalıyız: Bunlardan birincisi geleneksel toplumsal yapıyı, ikincisi önceki sosyalist sistemin toplumsal ve kültürel mirasını ve Türk cumhuriyetlerindeki bugünkü siyasi yapıları. Bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde bölge devletlerin bütünleşmelerini teşvik eden en önemli faktör, Rusya'nın etkisine girmemek amacıyla. Bütünleşme hareketleriyle bağımsızlıklarını güçlendirmenin yanında, diğer devletlerle eşit statü kazanmak amacı da yer almaktadır. Uluslararası arenada kendilerini duyurmak için birçok dünya devletiyle ve kardeş Türkiye ile işbirliği ortamında bulunarak, Rusya'ya olan bağımlılıklarını hızlı bir şekilde azaltmak istemişlerdir.

Türkiye, Türk coğrafyalarında kültür ve dil alanında büyük bir ilerleme kaydetmiş durumdadır. Türkistan'ı ve Azerbaycan'ı ata yurdu olarak gören

³¹ Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2009, 527-529.

Türkiye Cumhuriyeti, kendi kurum ve sivil toplum kuruluşları ile Türk cumhuriyetlerinde aktif etkinlik göstermektedir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yıkılan Çarlık Rusya'sının yerine iktidarı Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşevikler ele geçirmiştir. Bolşeviklerin silahlı kuvvetlerini oluşturan Kızıl Ordu kısa zamanda Türk yurtlarını tekrar işgal etmiştir. 1922 tarihinde Türkistan ve Kafkasya'daki Türk yurtlarının da içinde yer aldığı Rusya merkezli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuştur. Yeni rejimin Türk halklarına karşı politikaları ise özünde aynı kalmıştır. Kısa zaman içerisinde Türk halklarının dil ve kültür bağları zayıflatılarak bir birinden koparılmaya ve yok edilmeye çalışılmıştır. Lenin'in kısa iktidarı döneminde özerklik ve bağımsızlık haklarının tanınacağına dair Türklere verdiği iyimser vaatler, 1924 tarihinde Stalin'in başa geçmesiyle yerini baskı ve zorbalığa bırakmıştır. Stalin, Çarlık rejiminin Ruslaştırma politikasını tekrar canlandırarak "Sovyet insanı" yaratmayı amaçlanmıştır. Bu dönemde uygulanan politikalar Türk halkları üzerinde Sovyetlerin dağılmasından sonra da silinmesi mümkün olmayan derin izler bırakmıştır. Türk halklarının aydın zümresi, dilleri, kültürleri ve tarihleri Stalin'in ve Sovyet rejiminin kurbanı olmuştur.

Sovyetler Türk dünyasını bölmek ve Türklerin Ruslaştırılmasını kolaylaştırmak için Türk dilinin birliğini bozarak, lehçe ve şiveleri ayrı birer dil olarak resmileştirmiştir. Böylece Türkler arasındaki ortak üst kimlik oluşumunu engellemeye çalışmıştır. Günümüzde Türk halklarının bir birleri ile anlaşamaması ve özellikle de Türkistan'daki cumhuriyetlerin kendi aralarındaki kültürel ve siyasi sorunlar, Rusların Türk halklarına bir mirasıdır.

Sovyet rejimi Türkler arasında milli bilinci ve ulus kimliğini oluşmadan engellemek ve yok etmek amacıyla kültürel politikalar geliştirerek Türkler üzerinde toplum mühendisliği yapmıştır. Ruslar cumhuriyetler arasında sınır çatışması yaratmak ve iç savaşı tetikleyecek olayları canlı tutmak amacıyla sürgün ve tehcirlere imza atarak Türk memleketlerinin demografik yapılarıyla oynamıştır. Bunun neticesi olarak Türk cumhuriyetleri Sovyetlerin dağılmasından sonra bile Rusların tesiri altında kurtulamamıştır.

Sovyet rejiminin Türk halklarının kültür, tarih ve sosyal yaşamları üzerindeki olumsuz tesirlerinin yanısıra Türk cumhuriyetlerinde kültür ve sanatın bazı dallarında, altyapı ve kurumsallaşmada olumlu tesirleri de olmuştur. Sovyetlerin dağılmasından sonra Türk cumhuriyetleri

bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte ulusal devlet yapılarını ve milli bilinçlerini kuvvetlendirmek adına politikalar geliştirmişlerdir. Örf ve adetlerini yaşatmak ve geliştirmek için ciddi çalışmalar yapmışlardır. Ancak bütün bunlara rağmen Sovyetlerin olumlu ve olumsuz tesirleri Türk cumhuriyetlerinde her alanda kendisini göstermektedir. Sovyetlerin etkisinin veya mirasının bir anda ortadan kalkmasını beklemek çok yanlış olurdu. Çünkü Sovyetler Birliği dağılmış olsada, yetmiş yılda yarattığı etki ortadan kalkmadı ve hâlâ da devam etmektedir.

Bugün Türk cumhuriyetlerinin yönetim kadrolarında bulunanların Sovyetler döneminde yetişen nesiller olduğu unutulmamalıdır. Bu durum, Sovyet mirasının etkilerini devam etmesinde oldukça önemli rol oynamaktadır. Nesil değişse de Türk cumhuriyetlerinde Sovyet etkisini veya mirasını tamamen silinmesi imkânsız gözükmektedir.

Kaynakça

- Aliyev, Rövşen. "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Sineması: İdeolojik Bir Bakış". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Andican, Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2009.
- Artam, Atila. *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*. İstanbul: Sabri Artam Vakfı Yayınları, 1993.
- Barcon, Elizabeth. *Esir Orta Asya*. Çev. Tansu Say. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, tarih yok.
- Behar, Büşra Ersanlı. *Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1994.
- Bennigsen, A. ve Lemerrier Quelquejay. *Step'de Ezan Sesleri*. Çev. Nezih Uzel. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*. Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007.
- Cagnat, Rene. Jan, Michel. *İmparatorluklar Beşiği*. Çev. Erden Akbulut ve Ahmet Şensilay. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992.
- Carrere d'Encausse, Helen. *Parçalanmış İmparatorluk*. Çev. Nezih Uzel. İstanbul: Sisav Yayınları, 1984.
- Carrere d'Encausse, Helen. Schram, Stuart R.. *Marksizim ve Milliyetçilik*, Çev. Ersoy Doğanıyurt, İstanbul: Yol Yayınları, 1976.
- Devlet, Nadir. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ek Cilt "Çağdaş Türkler". İstanbul: Zaman-Çağ Yayınevi, 1993.
- Devrişev, Khalid. "Kırgız Sovyet Sosyalis Cumhuriyeti". *SUTAD* 39 (2016), 187-198.
- Erşahin, Seyfettin. *Türkistanda İslam Müslümanlar Sovyet Dönemi*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999.
- Geybullayev, Geybulla. "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar Sorunlar Ve Öneriler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi VII/1* (2002), s. 19-45.
- Hasdemir, Tuba Askar. "Sovyetler Birliğinde Kadının Durumu". *Amme İdaresi Dergisi* 3 (1991), 81-97.
- Hayes, Carlton. *Milliyetçilik : Bir Din*, Çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Kalkınç, Halit. *Sultan Galiyev ve Milli Komünizim*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2003.
- Kara, Abdulvahap. *Sovyet Tarih Yazımı Ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: TDBB, 2016.
- Latifova, Elvira. "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair". *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi* II/5 (2015), 1-15.
- Monteil, Vincent. *Sovyet Müslümanları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Naskali Emine, Gürsoy. Şahin, Liaisan. *Stalin ve Türk Dünyası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Naskali, Emine Gürsoy. Şahin, Erdal. *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*. SOTA Yayınları, 2002.
- Özel, Merve Suna. "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları" *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, (2014), 99-122.
- Özsoy, İsmail. "Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Değerler". *Bilig* 39 (2006), 163-94.
- Rabinowitch, Alexander. *Bolşevikler İktidara Geliyor*, Çev. Levent Konyar. İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2008.
- Sağır, Adem. "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Göçün Sosyo-Politigi: Sovyet Rusya Örneği". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 1 (2012), 355-391.

- Şahin, Erdal. "Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabesi", *Yeni Türkiye* 53 (2013), 449-457.
- Yaman, Ali. *Türk Dünyasında İslam*. Ankara: Elips Kitap, 2012.
- "Kazakistan Latin Alfabesine Geçiyor", son güncelleme 25.07.2019.
<https://tr.sputniknews.com/asya/201710271030775280-kazakistan-latin-alfabesi/>
- "Kazakistanda Yeniden Alfabe Değişikliği", son güncelleme 25.07.2019.
<http://tr.euronews.com/2018/02/20/kazakistan-tekrar-latin-alfabesine-geciyor>.